

Анастасія РЯБЧУК

Twenty Years After Communism:

The Politics of Memory and Commemoration /

Ed. by: Michael Bernhard, Jan Kubik (Oxford University Press, 2014)

Книга Майкла Бернгарда і Яна Кубіка “*Twenty Years After Communism: The Politics of Memory and Commemoration*” («Двадцять років після комунізму: політика пам’яті і комеморації») – це збірка десяти кейс-стаді, де подано аналіз різних способів відзначення двадцятої річниці падіння Берлінської стіни і розпаду СРСР у країнах Центральної та Східної Європи разом з Україною.

У вступній главі редактори представляють читачеві аналітичну концепцію «режимів пам’яті», навколо якої структуровані всі подальші розділи. Такий підхід у суспільних науках називається «теоретично поінформованим кейс-стаді» (*theoretically informed case study*) – авторам запропоновано застосувати певну теорію чи концепцію до досліджуваного кейсу.

Отже, що таке «режим пам’яті»? Для авторів це «панівний шаблон політики пам’яті, який існує в суспільстві у цей момент часу щодо певної глибоко суперечливої історичної події або процесу» (с. 4). У книзі автори зосереджуються на ключових політичних агентах (владних інституціях чи політичних партіях) і на тому, в який спосіб вони пригадували (або воліли не згадувати) ключові події навколо розпаду СРСР, падіння Берлінської стіни і «кінця комунізму» у Східній Європі. Хоча у визначенні режимів пам’яті наявне слово «суспільство», у книзі досить побіжно згадано власне суспільні настрої, а більше уваги зосереджено на офіційних промовах і заходах із відзначення «двадцяти років після комунізму» президентами, парламентами і міністерствами, провладними та опозиційними партіями. Ці агенти, звісно, враховують суспільні настрої і не можуть іти геть у розріз із ними, однак офіційні заходи і виступи ніколи повною мірою не відображають динаміки суспільних настроїв і розмаїття наявних у суспільстві позицій¹. З другого

¹ Можливо, саме через цей вибір агентів автори вирішили зосередитись на тих країнах Східної Європи і пострадянського табору, де наявний хоча б «мінімальний рівень демократії» (с. 2). Адже в авторитарних суспільствах нема такого плюралізму політичних позицій і невідомо, якою мірою офіційна позиція влади відображає суспільні настрої. За цим критерієм демократії до збірки потрапили Балтійські республіки колишнього СРСР і Україна, але не інші 11 республік.

боку, певні методологічні обмеження є необхідними у будь-якому науковому дослідженні, тож обмеження лише офіційними владними агентами видається виправданим і дозволяє сфокусувати дослідження і дати більше можливостей для аналізу й порівнянь між кейсами.

Водночас Бернгард і Кубік визнають, що агентів, які впливають на формування того чи того режиму пам'яті набагато більше: це і вчителі у школах, і митці, і журналісти, і священники... Їхня типологія агентів також не обмежується лише політичною сферою, а може бути застосована і до інших сфер, де формуються і відтворюються ті чи ті уявлення про минуле. Цих агентів вони називають «мнемонічними акторами» (mnemonic actors) і визначають їх як «політичні сили, зацікавлені у специфічній інтерпретації минулого» (с. 4). Один із чотирьох типів цих акторів – орієнтовані на майбутнє або «проспективні» агенти (prospectives) – є рідкістю на пострадянських теренах і у Центрально-Східній Європі. На Заході їх зазвичай представляють ліві політичні сили – минуле для них є лише одним із кроків у класовій боротьбі (чи ширше – у боротьбі за світле майбутнє) і важливе тільки для того, щоб нагадати про напрямок руху (очевидно, що розуміння історії тут лінійне і є віра у суспільний прогрес). Інші три типи агентів – це 1) воїни, для яких існує лише одне «правильне» розуміння історії і бінарний поділ на «своїх» і «чужих»; 2) плюралісти, які визнають множинні інтерпретації минулого і готові до діалогу з опонентами; 3) прагматики, або «абнегатори» (abnegators), які воліють не ятрити старих ран і зосереджуватися на вирішенні нагальних соціально-політичних проблем сучасності, а минуле лишити історикам і працівникам архівів. Своєрідне поєднання цих трьох типів агентів буде впливати на режим пам'яті, який сформується у тому чи тому суспільстві.

Бернгард і Кубік виокремлюють три режими пам'яті, поширені на пострадянських теренах і в Центрально-Східній Європі: уніфікований, розколотий і «опертий на кілька колон» (pillarized) – назву цього останнього типу складно перекласти українською. В уніфікованому режимі пам'яті немає ні воїнів, ні плюралістів, а лише абнегатори, які відкладають вбік питання пам'яті і вивчають сучасні проблеми. До таких режимів зараховано Німеччину, Болгарію і країни колишньої Югославії. В розколотому режимі є як мінімум один воїн, який, власне, і здійснює розкол на своїх і чужих. Такі режими виявилися у збірці найчисленнішими – це і Угорщина, і Польща, і Румунія, і Словаччина, і країни Балтії, і Україна. Натомість «опертий на колони» режим у збірці знайшовся лише один – Чехія. У таких режимах, за визначенням авторів, немає воїнів, але як мінімум присутній один агент-плюраліст.

Далі Бернгард і Кубік пропонують відповісти на питання, які чинники можуть впливати на формування того чи того режиму пам'яті. У вступі вони коротко описують три типи чинників, а у заключній главі розглядають усі ці чинники більш детально. По-перше, у кожній із країн є свої структурні обмеження – це і тип державного соціалізму (якою мірою авторитарний, яка його тривалість), і те, у який спосіб відбувся перехід від попереднього режиму, тобто як саме це суспільство «позбувалося» комуністичного минулого, і

наявні політичні розколи на «лівих» і «правих» у момент відзначення двадцятої річниці. По-друге, у кожній із країн є свої культурні обмеження – етнічні, лінгвістичні чи релігійні поділи, більш віддалене минуле і сформовані про нього нарлативи. І нарешті, окрім цих обмежень, третім типом чинників є більш «творчий» тип, а саме – культурні стратегії чи рішення політиків щодо питань ідентичности, важливих історичних подій, місця колишніх комуністів у сучасному політичному житті.

Власне, відповідь на це останнє запитання (про роль впливу різних чинників на формування режимів пам'яті) є найцікавішою складовою у кожному з розділів. Зокрема, варта уваги роль інших подій минулого, адже у кількох розділах відзначення двадцятої річниці «кінця комунізму» було символічно пов'язано із іншими важливими і контроверсійними датами: у країнах Балтії – з окупацією Радянським Союзом (відповідно розпад СРСР інтерпретувався як здобуття незалежности), і з самим процесом розпаду – від переговорів у Польщі (велику частину розділу приділено круглому столу за участі як провладних, так і опозиційних сил), до прикордонного «пан'європейського пікніка» у Шопроні 18–19 серпня 1989 р., коли сотні східних німців перебралися через тимчасово відкритий кордон з Угорщини до Австрії, до церемонії перепоховання Імре Надя чи придушення радянськими військами протестів в Угорщині 1956 р. і в Чехословаччині 1968 р. В українському випадку ми також бачимо переплетення відзначення двадцятої річниці незалежности зі спогадами про інші трагічні чи героїчні події минулого – Голодомор, репресії, УПА чи навіть далі до Російської імперії, козаччини а то й трипільської культури. А в країнах колишньої Югославії спогади про «кінець комунізму» великою мірою перекрила подальша війна (що частково пояснює рішення відмовитись від будь-яких святкувань чи ідеологічних дебатів, а зосередитись на більш прагматичних нагальних питаннях сьогодення).

Також добре, що попри акцент на державних комемораційних заходах, книга не позбавлена голосів звичайних людей – ми бачимо і учасників балтійського марафону, і субкультурні молодіжні групи в Румунії, і прихильників ультраправої угорської партії Йоббік, і толерантних плюралістично налаштованих чехів, що спокійно ставляться до ностальгійних почуттів своїх друзів і родичів. Багатство деталей і різноманіття джерел в описі комемораційних заходів у різних країнах (тут і вирізки з газет, і цитати з промов політиків, і результати соціологічних опитувань громадської думки) роблять книгу назагал досить цікавою для читання.

У багатьох книгах, виданих як збірки статей, окремі розділи слабко пов'язані між собою, і виникає враження випадковости включення того чи того розділу до збірки. У цій книзі враження прямо протилежне – завдяки орієнтації авторів на одну аналітичну концепцію книга дійсно цілісна. Однак розділи так пов'язані зі вступною главою, що іноді це бажання пристосувати свій текст під готову концепцію виглядає штучно. Розділи часом виглядають як школярські роботи, де учням дають завдання застосувати наявну теорію до певного кейсу.

Ще одним недоліком збірки є її публіцистичність і нечіткість методологічних засад. Хоча у вступній главі коротко обговорюється методологія, зокрема фокус на державних комемораційних заходах, але методи збирання й аналізування інформації лишаються здебільшого невідомими читачеві. Внаслідок цього автори часом відвертають увагу на маргінальні заходи субкультурних груп або представляють перелік не всіх заходів, а лише тих, які цікаві особисто їм.

Також з-поміж недоліків книги я б назвала спокусу окремих авторів прогнозувати майбутнє. Це стосується, зокрема, статті про Україну, написаної напередодні Євромайдану, анексії Криму і війни на Донбасі. Авторка висловлює своє бажання бачити на політичній арені України більше плюралістів і абнегаторів і вказує, що на цей тип політиків у суспільстві існує запит. Натомість, як показали події останніх років, зросла роль політичних воїнів, для яких плюралісти й абнегатори є ледь не ворогами народу.

Для тих, хто хоче ознайомитись із концепцією режимів пам'яті і мнемотичних акторів, достатньо буде прочитати вступну і заключну глави від редакторів збірки – Бернгарда і Кубіка. Окремі кейси лише застосовують їхню теорію, і з них читач не почерпне вагомих теоретичних відкриттів (до того ж, у заключній главі редактори підсумовують основні висновки кожного з розділів). Натомість кейси є просто цікавим, легко складеним описом різних прикладів відзначення у кожній із країн двадцятої річниці «кінця комунізму» – їх варто читати тим, хто хотів би знати більше про конкретні комемораційні заходи, що відбувалися впродовж 2009 і 2011 рр., і про ключових політичних агентів на той момент. Книга варта уваги істориків Центрально-Східної Європи та всіх, хто цікавиться політикою колективної пам'яті.